

T. Brandenburg, *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990; Nijmegen: SUN, 1990, 317 blz., f39,50, ISBN 90 6168 333 5).

Rond 1500 zien we in de Nederlanden en het Rijnland een relatief grote hoeveelheid afbeeldingen van de Heilige Anna. Twee soorten voorstellingen zijn er bekend: de zogenaamde Anna-te-Drieën en de Heilige Maagschap. Op de eerste soort afbeeldingen zien we de Heilige Anna samen met Maria en Jezus; bij de tweede groep is Anna de centrale figuur in een belangrijk en invloedrijk geslacht van heilige mannen en vrouwen. Het is deze piek in Annadevotie, waarvan deze afbeeldingen een getuigenis vormen, die voor Ton Brandenburg aanleiding zijn geweest om zijn onderzoek naar de Annaverering in de Nederlanden op te zetten met als centrale vraag, waar deze hausse nu vandaan komt en hoe deze te verklaren valt. Van dit onderzoek is dit boek, als dissertatie verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, het mooie resultaat. Brandenburg heeft reeds in eerder verband van zijn interdisciplinaire aanpak in dit onderzoek kennis gegeven, onder meer in de tentoonstellingscatalogi *Tussen heks en heilige* en *Helse en hemelse vrouwen*. Hier worden vraagstelling, opzet en resultaat gelukkig nog eens systematisch uit de doeken gedaan.

De Annaverering komt tot bloei in een tijd van grote maatschappelijke spanningen. Die spanningen doen zich in elke tijd wel voor, zo stelt de auteur, maar in deze periode zijn zij extra groot door politieke, religieuze en morele problemen, aldus de auteur. De Bourgondische staatsvorming stuit op veel verzet in de steden in de Nederlanden. Daarnaast verkeerde de katholieke kerk in een gezagscrisis en was de stedelijke burgerij nog op zoek naar een duidelijke nieuwe samenlevingsmoraal, waarin huwelijk en gezin een belangrijker plaats moesten krijgen. In het licht van deze ontwikkelingen plaatst de auteur het succes van de Annadevotie en deze benadering bepaalde voor een belangrijk deel het interdisciplinaire karakter van het onderzoek. De auteur concentreert zich op de stedelijke cultuur in de Bourgondische Nederlanden, analyseert, als Neerlandicus, vooral literaire teksten in de volkstaal, maar onderzoekt ook de relatie tussen hagiografie en de gezinsgeschiedenis en kan de geleerdenpolemie over de status van de Heilige Anna niet buiten beschouwing laten. Vraagstelling en benaderingswijze worden besproken in het eerste hoofdstuk.

In het verslag van dit interdisciplinaire onderzoek naar de *successstory* van de Heilige Anna wordt eerst de tot nog toe vroegst bekende geschiedenis van Sint-Anna in de volkstaal in druk besproken, namelijk *Die historie, die ghetiden ende die exempelen vander heyligher Vrouwen Sinte Anna*, toegeschreven aan de geestelijke Jan van Denemarken en gedrukt door Geraert Leeu te Antwerpen in circa 1490/1491. In een uitvoerige analyse van het werk, beschreven in hoofdstuk twee, wordt hier de geschiedenis van Sint-Anna gereconstrueerd met de daaraan ten grondslag liggende bronnen. Aan de hand van het deel van de *vita* dat 'Die ghetiden' heet en dat een verzameling gebeden, hymnen en een beknopte rozenkrans omvat, wordt een indruk gegeven, hoe de Annadevotie in de periode dat het werk ontstond gefunctioneerd heeft.

Het derde hoofdstuk bespreekt andere levens van Sint-Anna. Achter de Annalevens in de volkstaal van Jan van Denemarken en de karthuiser Pieter Dorlant gaat een uitvoerige propaganda schuil, gevoerd door belangrijke vertegenwoordigers van het vroeg-humanisme en van de hervormingsbewegingen binnen de kloosterorden. De propaganda komt voor een belangrijk deel voort uit de theologische polemie die gevoerd wordt over de onbevleete ontvangenis van Maria tussen de zogenaamde maculisten, vooral dominicanen, en de immaculisten, met name franciscanen, karmelieten en karthuizers. In deze polemie, die vooral in het

laatste kwart van de vijftiende eeuw werd gevoerd, ging het erom of Maria, net als haar zoon Jezus, vanaf het moment van conceptie vrij was geweest van de erfzonde en dus niet op normale wijze was verwekt. Volgens de immaculisten was dit laatste het geval, de maculisten bestreden het feit dat ook Maria's moeder, Anna, 'onbevlekt' haar kind zou hebben ontvangen. Een kring van vooraanstaande humanisten, onder wie Bosthius, Trithemius, Agricola, Erasmus en Aurelius, gaan zich echter voor de zaak van de Heilige Anna inzetten en op Leuven's initiatief wordt er zelfs een *fraternitas Joachimi* opgericht, die een gedichtenwedstrijd organiseert om vooral ook de Heilige Joachim, Anna's echtgenoot, niet onderbelicht te laten.

In het vierde hoofdstuk verschuift het accent van de humanistische propaganda naar de receptie van de Anateksten en probeert de auteur aanwijzingen te vinden voor reflectie van de in de teksten gesignaleerde beeldvorming in de stedelijke cultuur van omstreeks 1500. Voor de reconstructie van de receptie van de Sint Annapropaganda baseert Brandenburg zich op drie afbeeldingen die naar zijn idee een schakelfunctie hebben vervuld tussen de Annapropagandisten en het stedelijke publiek: het retabel (altaarstuk) van de Annabroederschap te Frankfurt met het leven van de Heilige Anna, het anonieme Vlaamse paneel *De Legende van Sint-Anna* en het drieluk *De Legende van Sint-Anna* van de Meester van St. Goedele. De auteur maakt aannemelijk dat er een relatie bestond tussen de kring van geleerden die over Sint Anna schreven en het milieu waarin de kunstwerken tot stand kwamen. In hoeverre de afbeeldingen invloed hebben gehad op de stedelijke cultuur, is een punt dat moeilijker valt aan te tonen. De Latijnse teksten en de afbeeldingen hebben veeleer gecirculeerd in kringen van de geestelijkheid, adel en hof dan in een bredere laag van de burgerij. Wel zijn er in de devotionele literatuur en praktijk uit die tijd aanwijzingen te vinden vooreen groot beroep op Sint Anna als beschermster. Maar dan spreken we vooral over de mirakelliteratuur in de volkstaal en zijn we eigenlijk in een totaal andere sfeer beland dan die van de eerder besproken Annapropaganda van de humanisten en kloosterhervormers.

Tenslotte wordt in het vijfde hoofdstuk aandacht besteed aan de neergang van de Annaverering in de loop van de zestiende eeuw. De macht van Sint-Anna begint dan te tanen ten gunste van het Heilig Huisgezin, waar Jozef, Maria en kindje Jezus centraal staan. Anna wordt nu de belerende grootmoeder, maar vooral Jozef als zorgzame en verantwoordelijke huisvader van zijn gezin krijgt de meeste aandacht in de katholieke literatuur. In de waardevolle bijlage (272-309) wordt een overzicht gegeven van de tekstproductie en verspreiding van de Annahistories in de vijftiende en zestiende eeuw.

Brandenburg heeft een prikkelende studie geschreven met belangrijke raak- en discussiepunten betreffende het Nederlandse humanisme en zijn connectie met het Rijnland, de kloosterhervormingen, stadscultuur en gezinsgeschiedenis. Een probleem ligt in het feit dat volgens Brandenburg's contingentietheorie van de samenvallende spanningen het zwaartepunt wordt gelegd bij de veranderende stadscultuur, terwijl de veranderingen binnen de kloosters en de rol van de geleerden, met name carmeliëten, daarbij naar mijn idee onderbelicht blijft. De geleerdendiscussie en hiermee gepaard gaande Annapropaganda zouden in het stedelijk beschavingsoffensief wel eens een geringere betekenis gehad kunnen hebben dan hier wordt verondersteld. Gelukkig is over de Heilige Anna en haar 'maagschap' nog niet het laatste woord gezegd¹.

K. Tilmans

1 Op een symposium in Uden, georganiseerd parallel aan de expositie over de Heilige Anna, in oktober 1991 zijn lezingen aan dit onderwerp gewijd en deze zullen verschijnen in een afzonderlijke publikatie.

RECENSIES

NIEUWE GESCHIEDENIS

T. Brienens, e. a., *De nadere reformatie en het gereformeerd piëtisme* ('s-Gravenhage: Boeken-centrum, 1989, 358 blz., f59,90, ISBN 90 239 1070 2).

In deze bundel artikelen ontbreekt een voorwoord. De lezer moet het doen met enkele mededelingen op de achterflap, waarin de bundel 'tot op zekere hoogte een vervolg' heet op de eerder, van de hand van dezelfde auteurs, verschenen bundel *De nadere reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* (1986). Gezamenlijk behandelen zij een groot deel van de auteurs uit de bevindelijke canon.

Evenals de eerdere bundel begint en eindigt de onderhavige met een thematisch artikel. W. van 't Spijker opent met een verhandeling over de bronnen van de nadere reformatie. Hierin schetst hij eerst de moderne visies op de nadere reformatie, zoals die sinds de negentiende eeuw ontwikkeld zijn, en vervolgens de wijze waarop de vertegenwoordigers van de nadere reformatie hun eigen traditie zagen. Aangaande de bronnen van de beweging ontvouwt de auteur zijn mening dat weliswaar vanaf het eerste begin (Teellinck) de Engelse puriteinen en de middeleeuwse devote literatuur een zekere invloed hebben uitgeoefend, maar dat deze vergaand zijn aangepast aan de gevoelens en behoeften van de Nederlandse gereformeerden. Het Nederlandse karakter van de nadere reformatie wordt zeer sterk benadrukt. Op pagina 16 wordt de beweging dan ook gedefinieerd als 'de poging tot een strikte doorvoering van de eigenlijke Reformatie in de volle zin van het woord over alle gebieden van de kerk, geloof en leven binnen de Nederlandse situatie aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw'. Helaas wordt dit geadstrueerd aan een zeer simplistische weergave van die Nederlandse situatie rond 1600.

Het laatste artikel, van de hand van C. Graafland, behandelt de relatie tussen nadere reformatie en labadisme. Na een uitgebreide beschrijving van het leven van Jean de Labadie en van de geschiedenis van de labadistische kring tot het uiteenvallen ervan in 1732 wordt de inhoudelijke kant van het labadisme voorgesteld aan de hand van De Labadie's *Kort-Begryp van 't rechte en ware Christendom* en A. M. van Schurmans *Eucleria*. Het slotgedeelte van dit artikel behandelt wel wat summier de afwijzende reacties van vertegenwoordigers van de nadere reformatie (met name Koelman en à Brakel) op de labadisten en de doorwerking die het labadistisch gedachtengoed—ondanks deze afwijzing—binnen de beweging kreeg, met name in de opvattingen rond de zekerheid van het geloof.

In de tussenliggende artikelen worden afzonderlijke figuren behandeld. Achtereenvolgens zijn dit Guilelmus Amesius (W. van 't Spijker), Godefridus Udemans (K. Exalto), Theodorus Gerardi à Brakel (T. Brienens), Simon Oomius (Exalto), Abraham Hellenbroek (Brienens), Johan Verschuur (J. van Genderen) en Friedrich Adolph Lampe (C. Graafland). Leven en werken van de beschrevenen komen uitvoerig aan de orde, waarbij met betrekking tot de werken erg veel wordt naverteld en weinig geanalyseerd.

Nergens in de bundel wordt de verhouding tussen de in de titel genoemde grootheden nadere reformatie en gereformeerd piëtisme thematisch behandeld. Op pagina 245-246 wordt slechts als terloops gemeld dat de meeste auteurs de aanduiding nadere reformatie voor de zestiende en zeventiende eeuw reserveren en voor de achttiende van gereformeerd piëtisme spreken. De manier waarop de termen gebruikt worden suggereert echter dat de benaming gereformeerd piëtisme hier en daar ook op een minder onverdacht gereformeerd orthodox gehalte duidt. Voor wie het boek om zijn titel ter hand neemt is dit teleurstellend. Wijdloopigheid en vaak onbeholpen Nederlands bevorderen het leesplezier niet.

Joke Spaans